

UN MANUSCRIT DE LES COSTUMS DE TORTOSA RETROBAT A MALLORCA

per Jesús MASSIP I FONOLLOSA

Director de l'Arxiu Comarcal de Tortosa

Plantejar-nos l'edició crítica de les Costums era potser una conseqüència lògica de la publicació de *La Gestació de les Costums de Tortosa* l'any 1984. Allí donàvem compte, no solament dels dos manuscrits de l'Arxiu tortosí i dels altres existents al segle XIX, sinó també de les edicions des de la de 1539.¹ Partim d'Oliver que, al segle passat, s'ocupava extensament de les Costums de Tortosa;² l'any 1860 va conèixer encara dos manuscrits, tot i que ja s'havia perdut el de «la cadena» («el ejemplar auténtico y original... se conservó... en el Archivo Municipal de Tortosa, bajo el nombre de Libro de la Cadena... hasta el mes de julio de 1854, en que los revolucionarios... lo arrojaron a la plaza pública... Todavía logramos ver en el año 1860... varias hojas salvadas de la hoguera... en manos del antiguo abogado... D. Jose Roch que guardaba... aquellas hojas carbonizadas... juntamente con un ejemplar de letra gótica del siglo XIV en vitela, con tapas de madera, que perteneció a uno de las antiguas familias de Tortosa...»). Poques planes més avant parla d'un altre manuscrit: «El más notable... es el que posee D. Jose Juez Sarmiento y Oriol, Marques de la Roca... pertenece a la segunda mitad del siglo XIV y presenta algunas variantes ...comparado con la edición de 1539...». Oliver no va parlar dels dos manuscrits de l'Arxiu Municipal, perquè en aquell moment eren ignorats. Ell mateix, anys després, dóna compte d'haver enllestit l'edició de les Costums sense haver vist el manuscrit que Teodor González li comunicava que s'havia trobat a l'Arxiu Municipal. Ni que la descripció no coincideixi exactament amb la realitat (dóna per mides 47 × 26 centímetres quan fa realment 45,5 × 31,2; i dóna el número de folis 293, quan en realitat són 299) es tracta sens dubte del que hem denominat «Con-

1. MASSIP, J., *La Gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa 1984 (ps. 228 i seg.).

2. OLIVER, B., *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Costumbres de Tortosa*, Madrid 1876, tomo I, ps. 133 i seg.

suetudines» i que vam publicar en facsímil l'any 1972 en ocasió del setè centenari. Però hi ha encara a l'Arxiu Municipal un altre manuscrit en paper que conté el text incomplet de les Costums en la redacció més pròxima a la definitiva (al qual hem donat el nom de «Costums») i que, segons el nostre coneixement, va ser també un exemplar desconegut fins que l'any 1940 J. M. Font i Rius en carta a E. Bayerri, que conservem, el descriu anunciant que l'envia amb «la última camionada de libros de Tortosa procedentes de Pedralbes, un paquete bien envuelto conteniendo un códice en 4.º en papel que por el texto... eran las Costums de Tortosa». «Al parecer se trata de la redacción originaria... letra del siglo XIII-XIV o sea que no puede ser el Tamarit y Gil...» Els interrogants de J. M. Font, formulats per segona vegada no van tenir resposta pel que es veu. L'any 1944 es relligava l'exemplar en pell, es posava a la contraportada una data incerta, i no se'n va parlar més.

La situació de cara a l'edició crítica era, per tant, la següent:

Quant a manuscrits: El manuscrit que denominarem A, amb el text de Tamarit y Gil, anterior a la sentència arbitral, i al qual normalment hem dit «Consuetudines Dertosae». El manuscrit que denominem B, amb el text adaptat ja a la sentència i una costum afegida l'any 1279, el qual descrivim a «La Gestació de les Costums de Tortosa» donant-li el nom de «Costums». Tots dos de l'Arxiu Municipal de Tortosa, i tots dos inèdits. Pel que fa a les edicions: 1) La de 1539 considerada l'edició prínceps feta amb caràcter oficial. 2) La d'Oliver 1876-88 que depèn de la de 1539 com ell mateix assegura. 3) La de Ramon Foguet (1878-81) amb variants detectades per Oliver, que són segurament del codi manuscrit que Ramon Foguet va poder veure encara i que ell cita com a C.M. 4) La de Josep Foguet (1912) que es limita a reeditar, completant-la, la de Ramon Foguet. 5) La versió castellana de Fcesc. Gas Carpio (1956-58) que, desgraciadament, va quedar incompleta com la de Ramon Foguet.³

Això vol dir que ens calia seguir les pistes d'Oliver intentant de trobar alguns del codis manuscrits que ell havia vist: i que denominarem C el del Marquès de la Roca i D el de Josep Roch. No considerarem l'opinió de Bayerri, que suposava el manuscrit de «La Cadena» en mans dels Leon, opinió que els fets ens han confirmat com a errònia. Ens atenem a la d'Oliver que diu que s'havia destruït i que en quedava el testimoni d'uns folis recremats en mans de l'advocat Josep Roch.

En la recerca dels manuscrits coneguts al segle passat, vam arribar infructuosament a Sevilla, on es perdia la pista del manuscrit del Marquès de la Roca, citat per Oliver, el manuscrit que denominem C; el manuscrit, vinculat a Tortosa (juntament amb el D, que havia de ser molt similar, com veurem) va estar a La Granadella on els Leon, hereus del Marquès de la Roca el van tenir, i va fer cap a Sevilla en mans dels marquesos d'Almunia, vinculats per línia femenina a la casa dels Leon tortosins. Per bé que sumària, la

3. MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 245 i seg.

descripció d'Oliver permetia d'identificar-lo, i Oliver l'havia vist establint l'ordre de les extravagants finals del llibre, diferent de l'ordre de l'edició de 1539, i fins i tot amb 6 documents que no figuren a la referida edició. No vam tenir però cap èxit, el manuscrit s'havia venut finalment, pel que sembla, a un antiquari de Madrid, i allí es perdia el nostre fil.

Però mentre estàvem ja en ple treball de cara a la immediata publicació de l'edició crítica —amb la col·laboració inestimable dels filòlegs Carles Duarte i Angels Massip— s'ha produït un venturós atzar. Invitat el Dr. Font Rius a veure la Biblioteca March, en un ocasional desplaçament a Mallorca, li mostraren entre les peces més notables del fons de manuscrits un Llibre de les Costums de Tortosa, amb gran sorpresa seva, que el va identificar immediatament com un dels que anàvem perseguint des de feia anys. Era difícilment imaginable que el manuscrit fes cap a Mallorca. El P. Batllori, amb qui ho comentàvem després, ens explicà que els March havien portat de la seva biblioteca de Madrid a la de Mallorca tot el fons referit a l'antiga Corona d'Aragó.

Sigui com sigui, ens desplaçarem a Mallorca, immediatament, els últims dies de l'any 1985 per prendre contacte amb el manuscrit, i estem pendents d'un nou desplaçament per tractar de reconstruir, amb els actuals propietaris, el camí que ha fet des de Sevilla el manuscrit dels Leon. Perquè no hi ha cap dubte que es tracta del manuscrit C de la nostra relació, com veurem tot seguit. El primer contacte, com sol passar, ens ha plantejat ja noves incògnites que caldrà intentar contestar.

El manuscrit en pergami fa 341×235 mms. Els folis van escrits a dues columnes, amb caplletres vermelles i blaves i rúbriques vermelles. D'un total de 142 folis numerats, les Costums n'ocupen 120 i l'índex per llibres i rúbriques fins al 122v. Del 123 en avant són les «extravagants». Escrit en lletra llibraria del segle XIV porta 22 folis facsimilats, això ens dóna la primera sorpresa: com s'ha facsimilat tan perfectament si no tenien a la vista un altre exemplar d'època?

Seguim però, amb la descripció del codi. Per conservar la numeració original (al cap del foli dalt en numeració romana, i baix en numeració aràbiga) hem numerat 0 un foli inicial on va retulat el llibre, foli que sembla més imitat que facsimilat. Fora numeració van quatre guardes en pergami en blanc, dues davant i dues darrera. Els folis facsimilats són: foli 0 i foli 1 (dos folis); 61 al 70 bis (11 folis); i 82 al 89 bis (9 folis) (donem bis als folis facsimilats perquè existeixen el 71 i 90 originals). Falten els folis 134 i 136. Els folis facsimilats els hem numerat a llapis seguint la numeració aràbiga. El foli 9 és restaurat al marge.

Sobre la primera contracoberta va un escut d'armes amb corona marquesal sustentat per dues àguiles una a cada banda; no es correspon al dels Marquesos de la Roca, lògicament ha de ser el dels Almúnia, últims tenidors del manuscrit; el lema amb una cinta al peu de l'escut diu: «Vostra virtud de mos merits lo guardó». Baix de tot una tarja amb la llegenda «Ex-Libris:

Antonio Almunia de Próxima y de León», i encara una data manuscrita: «9 agosto 1934». Un retall de periòdic encolat i arrancat després, deixa veure encara que es referia a l'exemplar de les Costums i el destaca com a exemplar únic de gran valor.

A la primera guarda, fora numeració, va la notació: D-4-13, mentre que sobre el pergami que segella l'última contracoberta va un altra notació: 103-II-10.

El foli 0 s'enganxa sobre les restes de l'original del foli 1, deixant veure encara traces de la caplletra original, prou ben imitada actualment. Porta la retolació «Libre de les Costums Generals scrites de la insigne ciutat de Tortosa» i l'escut de la ciutat en adarga amb el castell partint el nom de la ciutat TOR-TOSA; retolació i escut recorden la portada de l'edició impresa el 1539. Al revers i amb la titulació «Prefatio» va el que a l'edició prínceps es retola com a «Memòria antiga trobada en lo principi dels originals Costums».

Els pergamins van plegats en quinterns i porten reclams al foli final de cada quintern (és a dir, cada 10 folis):

- fol. 10 v. «NO ES»
- 40 v. «EN COMANDA»
- 50 v. «-MENS» (Ho- mens)
- 60 v. «VOLENTAT»
- 80 v. «FORÇAT» (el 70 v. es facsímil i no porta reclam)
- 90 v. «SE VOLEN»
- 100 v. «DE QUANTES»
- 110 v. «A AMUNT»
- 118 v. «-RES SUOS» (Mo - res suos) Aquest és un quadern (8 folis)
- 128 v. «DEVIA FER»

Abunden les notes marginals, almenys de tres èpoques i escrites en català, llatí i castellà (aquestes són les més modernes i n'hi ha molt poques). Quan el text és català es tracta, sempre que ho hem comprovat, de correccions a l'original de Costums o afegits per error o omissió del copista. (Foli 14 i 14 v. per exemple.) Quan el text és llatí es pot parlar de glosses dels juristes que l'utilitzaren en la praxi curial (fol. 10 per exemple) i encara hem de distingir les més antigues (amb lletra llibrària de la textura del propi text) d'altres de més modernes.

De vegades es tracta de simples notes d'atenció (acompanyades del signe d'atenció, moltes vegades una mà amb l'índex estès, foli 4 v. o 8 v.) per exemple, «de sigillo civitatis».

Sobre els marges i amb numeració aràbiga cursiva van numerades les costums però no les rúbriques.

Relligat en pastes, amb les cobertes de pell gofrades en fred, i quatre tanques metàl·liques (dos de frontals i dos als caps), tant el relligat com les tanques són modernes, probablement de la mateixa època en què es facsimi-

laren els folis que faltaven, i que, tot i que les qualifiquem de «modernes», volem dir potser del segle XVIII, ja que apareix alguna de les notes en llatí sobre els folis facsímils (exemp. fol 61 v. i 69).

Això ens porta de nou a insistir en el facsimitat dels folis perduts. L'any 1984 parlàvem de la primera plana d'un manuscrit reproduïda en l'exemplar de les Costums (edició de R. Foguet) de la biblioteca de F. Mestre⁴ i l'atribuïem al manuscrit del Marquès de la Roca, que acabem de retrobar a Mallorca: el foli núm. 1 es correspon tant en el disseny, com en el contingut, línia per línia al reproduït en la biblioteca Mestre; original avui perdut. Un foli tant idèntic com el facsímil (fol. 1 de l'exemplar C no es pot fer si no es té a mà aquell original, perquè exceptuant que, al cap del foli del reproduït per Mestre, apareix un «CON» (Consuetudines) que en el facsímil del codi C no hi és, la reproducció facsimilar afecta, no solament el format i dibuix de les caplletres, sinó que es fa línia per línia, i la identitat resulta tan fidel com pot ser una reproducció no fotogràfica, varien només algun senyal d'abreviatura, o alguna lletra mal interpretada. Es podria tractar de l'exemplar D que Oliver assenyalava com a pertanyent a «una de las antiguas familias de Tortosa» i que ell va veure en mans de l'advocat J. Roch. Mestre el podria reproduir encara a finals del segle passat. Però no es tracta tampoc del que va tenir Ramon Foguet a mà per fer la seva edició, donades les diferències detectades, poques però precises, entre el text de Foguet, referit sovint a un C.M. (còdex manuscrit), i el text del manuscrit C, amb què acabem de prendre contacte, idèntic (com veiem pel foli reproduït per Mestre), amb el D o encara amb un altre d'igual.⁵

Així doncs, la situació respecte a mitjans del segle passat és ara la següent: S'ha perdut definitivament un manuscrit (el llibre de «la Cadena»). Se n'han trobat dos de nous (els que denominem A i B de l'Arxiu Municipal de Tortosa). N'hem trobat un altre (el ms. C, del Marquès de la Roca). Caldria intentar la recerca del manuscrit D de Josep Roch, advocat de Tortosa. Te-

4. MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 229 i seg.: «Recentment hem tingut ocasió de prendre contacte amb la biblioteca de Francesc Mestre, on ens va cridar l'atenció un volum de les Costums de l'edició de Ramon Foguet; en tombar el primer full ens va sorprendre trobar reproduït un foli d'un manuscrit de les Costums... És l'encapçalament del text i ens permet per tant assegurar que es tracta... del text posterior a 1277... el pròleg i el començament de la rúbrica primera, costum primera i part de la segona... amb variants tan notables que donen lloc a una nova família textual diversa de les versions conegudes... Per començar diu «En nom de Déu» en comptes de «En nom de Jesucrist»...

5. FOGUET, Ramon, *Costums de Tortosa (1878-81)*. Ja a les guardes dels fascicles en què es presentava la publicació deia: «Texto catalán auténtico enriquecido con las variantes de códices anteriores al siglo xv». I al cos del text cita reiteradament variants amb la notació «Codice Manuscrito» o simplement «C.M.».

En tot cas les diferències senyalades per R. Foguet («defaliment» esmentat «defeniment» potser la més important), no apareixen ni al manuscrit C ni al foli reproduït en l'exemplar de la biblioteca Mestre (vegeu MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 229 i seg.).

nim, a més a més, dos folis solts: l'un a l'Arxiu Municipal de Tortosa, l'altre a la Biblioteca de Catalunya.⁶ Si comparem els manuscrits, ens trobem amb un manuscrit realment únic: A, el text del qual és l'anterior a l'arbitratge de 1277. Un text molt arcaic i realment divers de les Costums posteriors. B, el manuscrit que s'adapta a les costums pactades per l'arbitratge de 1277, i al resultat de la sentència, però que, per adaptar-s'hi, ha d'introduir interliniats i suprimir text. És, per tant, una altra redacció. C, el manuscrit del Marquès de la Roca, avui a la Biblioteca March de Mallorca. Si comparem el manuscrit C amb l'únic foli que coneixem del D i amb els dos folis solts de Tortosa i Barcelona, observarem que coincideixen perfectament amb l'edició prínceps i en conseqüència amb l'edició oficial. Es tracta, per tant, a partir del ms. C d'unes costums definitives, fossilitzades per imperi de la llei. Però observem també que per a les costums definitives hi ha dues fonts perfectament distingibles: L'edició de 1539 (de la qual depenen Oliver i Foguet bàsicament), que a la seva vegada procedeix d'un manuscrit divers dels coneguts. Citem-ne només un detall, mentre que a 9.20.1 com a la resta es parla sempre dels Batlles del Temple i de Montcada des de l'edició prínceps, en la versió del ms. C no es parla sinó del batlle del senyor rei (fol. 105). La qual cosa sembla ben lògica si el manuscrit s'ha fet després de 1294, quan es fa el canvi de Tortosa amb el Temple i Montcada i la senyoria retorna íntegrament al rei.

La diferència més important, però, la trobem al final en les extravagants. Efectivament el manuscrit C divergeix en les extravagants de l'edició oficial de 1539. A més a més de les sis que citava Oliver⁷ hem de fer notar: el fet que la carta de la Població figuri com a «Carta de l'Acapte», en versió catalana (amb dos usatges al final, l'1 i el 3 de la redacció vulgata). Falten dos folis com ja hem dit (el 134 i el 136) que no podem reconstruir del tot. Però ja el foli 133 acusa un canvi de lletra que serà més acusat al 138 v. Un nou canvi al 139 amb la «Carta Populatione Dertuse» (aquesta vegada en versió original llatina). Tornarà a canviar empentint el tipus de lletra al 140 v., amb la «Carta Populatione Ville Ulldecona», per passar a ser cursiva al 141 v., amb la sentència sobre jurisdicció de 1408.

A part de l'interès documental de les noves extravagants que relacionem a continuació, ens sembla molt important per datar el manuscrit la cronologia de les noves i de les que falten sempre respecte de l'edició de 1539.

Extravagants de l'edició de 1539:

6. MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 232 i seg.: «Hem trobat finalment, un foli solt en vitela (segles XIV-XV) a l'Arxiu Municipal que no pertany però al «Llibre de la Cadena» ja que evidencia haver estat utilitzat en alguna relligadura antiga, pels forats del cosit; el text és del llibre 6, rúbriques 9, 10 i 11 i llibre 7, rúbrica 1. D'època i format idèntics a un altre foli de la Biblioteca de Catalunya que conté les rúbriques 9 i 10 del llibre 7 i la 1 del llibre 8...»

7. OLIVER, B., *op. cit.*, tom I, ps. 137 i seg.

1. Butlla del Papa Honori (1219).
2. Pragmàtica del rei Pere sobre ordre d'observació de les Costums (1380).
3. Confirmatio Generalis de privilegis (infant Pere de Portugal) (1464).
4. Carta Població de Tortosa (1148).
5. Composició de Gallart de Josà (1272).
6. Sentència de Flix (1241).
7. Carta de la Paeria (1275).
8. Consell de M.R. de Besuldo (1276).
9. Carta dels braçatges (1384).
10. Consell de M.R. de Besuldo.

D'aquests deu textos extravagants, trobem a faltar en el manuscrit C els nùms. 2, 3 i 9, tots ells posteriors a 1380. Trobem, per contra, tots els altres anteriors a 1276. Al manuscrit C —on van en un altre ordre— apareixen noves extravagants:

- La carta de confirmació de la Composició de Josà per Fra Arnau de Castellnou (fol. 125).⁸
- L'Ordenament del vintè de l'escrivà (fol. 127) (1275).
- L'establiment dels hòmens estranys d'aquells que·ls deuen (128 v.).
- La carta de l'Acapte (versió catalana de la C. Pobra amb dos usatges finals) (fol. 132).
- La Sentència del rei Pere (fol. 133 v.) (1199).⁹
- La carta del rei Pere sobre delmes i primícies (1199).
- La sentència i executòria de G. de Palou (fol. 137, 138 v.). La lletra ha sofert ja una variació i no és la del manuscrit original (1370).
- Carta populationis ville Ulldecone (fol. 140 v.) (1274).
- Sentència B. d'Almenara sobre jurisdicció (fol. 141 v. 142) afegida en cursiva (1408).

Observem també aquí com els textos introduïts al final del manuscrit a partir de 1370 són de lletra diferent, fins que acaben en cursiva en arribar el 1408.

Això ens permet una primera datació provisional del manuscrit C, que situaríem dins la primera meitat del segle XIV, amb textos afegits des de 1370.

Ens sembla també important a partir del manuscrit C disposar d'una nova versió de la carta pobla, tant en l'original llatí (que respon a la versió tem-

8. MASSIP, J., *op. cit.*, p. 337, transcriu el document, dins del núm. 10 (apartat 4), «Sentència arbitral i definitiva que resol el plet entre ciutadans i senyors sobre les Costums de Tortosa...», 15-V-1277.

9. MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 310 i seg., transcriu el document de data 1-1-1199 amb el núm. 4.

plària, segons la nostra interpretació,¹⁰ si bé va signada pel comte i no pels frares) com en la versió catalana —que tradueix «davall» on en llatí diu *superius* i, per tant, s'atén a la versió comtal tant en aquest punt com en les signatures.

Cal destacar també la presència en el manuscrit, de la carta de població d'Ulledecona (efectivament dependent de Tortosa) que confirma la nostra hipòtesi que totes les poblacions que d'Ulledecona depenen són poblades també a Costum de Tortosa ho digui o no expressament, i d'aquí la introducció per Ulledecona i la seva zona de la carta com a extravagant de les Costums.

Aquesta és una primera aproximació al manuscrit que hem pogut retrobar a Mallorca després de tant temps de recerca infructuosa. L'incorporarem certament a l'edició crítica, a la qual, si no aporta grans variants (cosa que no sembla, encara que està per veure) haurà aportat el convenciment que, per les costums definitives fixades a partir de la sentència de 1277 (amb l'afegit d'una costum a 1279), hi ha almenys dues fonts textuales: l'oficial a partir de 1539, seguida en totes les edicions, i la dels codis manuscrits en relació amb el que acabem de retrobar, que parteixen d'una versió més moderna i acurada que l'altra, en introduir la variant del batlle del rei en substitució dels batlles de la senyoria. Això ja havia d'haver-se esmenat a partir de 1294 en totes les versions posteriors, esmena que, sorprenentment, va quedar marginada de les versions oficials, per haver partit la primera de les edicions d'un manuscrit més antic, amb tota probabilitat el de «la Cadena», irremissiblement perdut des de la revolució de 1854.

10. MASSIP, J., *op. cit.*, ps. 75 i seg. En rebre els templers la ciutat de Tortosa de mans del fill de Ramon Berenguer IV, manipularan la carta de població, anteposant les seves signatures a la del comte-rei, com si fossen ells qui acabessen de donar la carta, amb un evident anacronisme. Però també manipularan el contingut en parlar de les costums com a «antecedents» «*quas superius vobis dedi et scribi feci*» i no com a conseqüents «*Subterius vobis dedi et scribi feci*» és a dir a continuació. Amb això pretenen desdibuixar el contingut real de les costums subsegüents (expressament posades a l'última part de la carta), carregant l'accent sobre les donacions i exempcions anteriors, com si això fossen les úniques costums a considerar, tot jugant amb l'ambigüitat del terme «costums» que tan pot dir taxes, càrregues, etc., com lleis.